

A trianoni Magyarország „kultúrgeográfiai térképe”

SZABÓ ATTILA¹

Absract

Cultural geographic pattern in Hungary after the Trianon Peace Treaty

Based on the achievements of the era of dualism (Austro-Hungarian Monarchy), the educational infrastructure of the country expanded further during the Horthy-period, but even so it failed to meet the expectations of Count Kunó Klebelsberg (minister of education in the 1920s) and there still remained some blank spots on the cultural geographic map he drew. On the other hand there were obvious achievements in the field of the development of the elementary school system, which was considered priority, and inherently connected to the elimination of illiteracy. At the same time due to the limited capacity of the national economy, the feature of inner reproduction of the groups employed in service and industry, and the limited mobility of the uneducated or low-educated groups (the latter merely having some abilities to read and write) the social-employment regrouping – as it was characteristic of the whole period – slowed down spectacularly compared to the era of dualism. Thus, higher level education had not induced a general rearrangement of employment within society. It proved that even in the 1920s literacy by itself could not provide a chance for social mobility, it was merely enough to internalize the necessary minimum of labour culture.

Bevezetés

KLEBELSBERG Kunó, a Bethlen-kormányok (1921–1931) nagyhatalmú kultuszminisztere bízva abban, hogy a kulturális decentralizáció pozitív hatással lesz az egyes települések fejlődésére, és azon túl mind a társadalomra, mind a nemzetgazdaságra, egy négy szintű települési hierarchiából kiindulva – a különböző iskolatípusokat adminisztratíván és egyenletesen szétosztva az országban – lényegében egy „kultúrgeográfiai térképet” készített a trianoni Magyarországról. Álláspontja szerint a nemzet kulturális felemeléséhez, felemelkedéséhez – ami meggyőződése szerint a területi revízió előfeltétele volt – szükség van a kulturális decentralizációra, vagy ahogy 1927-ben fogalmazott: „Magyarország kultúrgeográfiájának tervszerű kiépítésére”. Az volt az elképzelése, hogy a különböző iskolatípusok – alkalmazkodva a helyi viszonyokhoz és igényekhez – hálózák be az ország egész területét (KLEBELSBERG K. 1928a).

¹ PhD hallgató, PTE BTK, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: saat@freemail.hu

KLEBELSBERG felfogása szerint a tanító nem csak oktatott, hanem nevelt és megtestesített egy értékrendet is (KLEBELSBERG K. 1928a). Miként egy egyetem sem csak előadótermet jelentett, hanem klinikákat és kutatóintézeteket is (KLEBELSBERG K. 1927a). S mindezek hatása már túllépett az adott iskolával vagy egyetemmel bíró település határán, és érintette mind a társadalmat, mind a gazdaság különböző ágazatait. Klebelsberg abból indult ki, amit a mai geográfia így fogalmaz meg: minden település helyzetét annak földrajzi környezete, népessége, gazdasága és infrastruktúrája – szerves egységet alkotva – együttesen határozza meg. Tehát ha egy adott település bármely szférájában változás áll be, akár fejlődik, akár hanyatlak, az a település többi szférájára is kihat (TÓTH J. 1981).

A dualizmus korának örökségére építve, a Horthy-korszakban tovább gyarapodott hazánk oktatási intézményhálózata, ezzel párhuzamosan emelkedett a beiskolázottak és csökkent az írástudatlanok száma. Ezek eredményeként csökkentek az országrészek közötti különbségek, s megkezdődött a lemaradt térségek társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és kulturális felzárkózása (SZABÓ A. 2007).

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy az oktatási intézményhálózatnak a Horthy-korszakban megfigyelhető bővülése, az írástudatlanok számának csökkenése, valamint a lemaradt térségek felzárkózásának megindulása, maga után vont-e Magyarország lakosságának társadalmi-foglalkozási átrétegződését is. Elemzéseinkhez forrásként a magyar statisztikai évkönyvek vonatkozó köteteit használtuk. Az elemzett adatokat részben készen szolgáltatották az évkönyvek, részben – a közölt adatok alapján – magunk számoltuk ki, s alkottunk belőlük táblázatokat és szerkesztettünk belőlük térképeket.

Klebelsberg iskolaépítési programja

KLEBELSBERG – miközben gőzerővel dolgozott a kulturális decentralizáció programjának megvalósításán – új tartalmat adott a nacionalizmus fogalmának. A neonacionalizmus az alkotó hazaszeretetre helyezte a hangsúlyt, s miközben elutasította a kishitúséget és a kétségbeesést, óva intett mind az önámítástól, mind a naiv optimizmustól. S bár a trianoni döntés egyértelműen azt mutatta, hogy a politikai érdekek minden észérvet elsöpörnek, még a naiv optimizmustól óvó KLEBELSBERG is szentül hitt abban, hogy „kultúrfölényünkkel” felülírhatunk minden politikai érdeket.

Az újnacionalizmus és a kultúrfölény deklarált nemzeti messianizmusát azonban hiteltelenné tették az európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszer hiányáról és az ország lakosságának relatív iskolázatlanságról tanúskodó adatok. Ugyanis az 1920/21-es tanévben az elemi iskolai tankötelesek 17,2%-a (191 272 fő) nem járt iskolába és a hat éven felüli népesség 15,2%-a (1 092 850 fő) analfabéta volt. Ez inspirálta az oktatási kormányzatot az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk megalkotására, amelyben lényegében megismételték az 1868. évi törvénynek a tankötelezettségre és a szülői felelősségre, valamint a felelősségre vonatkozó bekezdéseit.

KLEBELSBERG viszont – 1922 nyarán kinevezett új vallás- és közoktatásügyi miniszterként – a kezdetekhez nyúlt vissza, és miközben respektálta Eötvös erőfeszítéseit, egyben mulasztással is vádolta. KLEBELSBERG szó sze-

rint „brutálisnak” nevezte azt aényt, hogy az általános tankötelezettség bevezetése után ötven évvel még mindig több mint egymillió analfabéta volt Magyarországon. Önámítással vádolta elődeit, mert bár törvény rendelte el az általános iskolakötelezettséget, az oktatási kormányzat nem tett meg mindent (pl. iskolaépítésekkel, állami tehervállalással) annak érdekében, hogy mindenki számára lehetővé tegye az iskolába járást.

Ezzel a kritikával a konzervatív KLEBELSBERG a maga intelligens módján a vádlottak padjára ültette a dualizmus korának liberalizmusát, miközben megágyazott saját népiskola építési programjának, s elméleti síkról gyakorlatira terelte az írástudatlanság problémájának megoldását. Ugyanis az iskolakerülők és analfabéták magas száma, már nem csak a kormány külpolitikai céljait, hanem a nemzetgazdaságot is érintette. Hiszen a munkaerő képzettsége kihatott mind a mezőgazdaságra, mind az iparra. Meghatározta azok teljesítményét és nemzetközi versenyképességét.

KLEBELSBERG tudta, hogy az ország gazdasági teljesítménye és humán erőforrása között szoros összefüggés van, valamint azt is, hogy még a minimálisan szükséges munkakultúra elsajátítása is megköveteli az írni és olvasni tudást (KLEBELSBERG K. 1927b). Leegyszerűsítve: analfabétákkal nem lehet demonstrálni a kultúrfölényt, és aki iskolázatlan és tudatlan az nem számottevő humán erőforrás, viszont ideális célpontja a demagógoknak. „És ha a szegénységből sarjadó elégedetlenség és a tudatlanságból származó könnyű ámíthatóság találkozik, akkor e két politikai vegyelem összetételéből robbanóanyag keletkezik, amely rombol és szétvet.” (KLEBELSBERG K. 1929). Ugyanakkor az 1919 után hatalomra jutó ellenforradalmi rendszer politikai elitje semmitől nem irtózott jobban, mint a forradalomtól. S akkor még nem beszéltünk arról a problémáról, ami 1918-19-ben jelentkezett. Nevezetesen, hogy az ország agrárnépessége túl sokáig volt kirekesztve a „nemzetből” ahhoz, hogy olyan erős nemzettudata legyen, amely felülírja benne a négyévnnyi véres öldöklés okozta fásultságot és a beígért földosztás elszabotálása okozta kiábrándultságot, és ismét fegyvert fogat vele, hogy – ha kell – életét áldozza a történelmi Magyarország egyben tarthatóságának víziójáért.

„A magyar hazafiság közmondásos. [...] És mégis, ennek a hatalmas magyar hazafiságnak van egy nagy gyengéje s ez az, hogy számbelileg aránylag kicsiny az a réteg, amely ennek a nagy érzésnek az aktív hordozója.” (KLEBELSBERG K. 1928b). A reformkor egyik nagy tanulsága, hogy a kossuthi érdekegyeztető politikának köszönhetően a nemzet egy emberként sorakozott fel a polgári átalakulás '48-as programja mögé. KLEBELSBERG nem csak ismerte, értette is a történelmet: „A magyar nacionalizmusnak sürgetnie kell a szociális evolúciót, hogy ha majd üt az óra, úgy, mint 48-ban, a magyar nép osztatlanul álljon a nemzeti gondolat táborában.” (KLEBELSBERG K. 1928c). Ezek voltak azok az okok, amelyek miatt elodázhatatlannak tartotta az elemi iskolai hálózat bővítését és a bennük folyó oktató-nevelő munka reformját.

KLEBELSBERG szerint a trianoni Magyarországon azért volt több mint egymillió analfabéta, mert az említetteknek nem volt kitől, és nem volt hol megtanulniuk írni és olvasni. E kijelentés jegyében született a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926. évi VII. törvénycikk. Ennek eredményeként – néhány év leforgása alatt – 3475 tanterem és 1525 tanítói lakás épült szerte az országban. Az ötezredik népiskolai objektumot (tanterem és tanítói lakás), a szeged-rókusai 12 tantermes elemi iskolát 1930. október 25-én adták át. S miközben az elemi iskolák száma 1920 és 1937 között 6158-ról 6899-re nőtt, a tanítók száma ugyanebben az időintervallumban 17 623-ról 20 149-re emelkedett. Ezzel sikerült elérni azt, hogy miközben – a természetes szaporodás következtében – nőtt a tanköteles korúak száma és – az iskolák elérhető távolságba kerülésének következtében – csökkent az iskolakerülőké, az egy iskolára jutó tanítók száma nem csökkent, míg az egy tanítóra jutó tanulók száma nem nőtt a vizsgált időszakban.

1920-ban 1 092 850 fő – a hat évnél idősebb népesség 15,2 %-a – volt analfabéta. Közülük 410 039 fő volt ötven éves vagy a fölötti, vagyis tagja annak a korcsoportnak, amelynek még a legfiatalabb tagjai is a körül születtek, amikor az elemi mindennapi iskolai tankötelesek háromnegyede még nem járt iskolába és a hat évnél idősebb népesség kétharmada analfabéta volt. Tanulmányunkban őket tekintjük azon korcsoportnak, amelynek még „statisztikailag” sem igen volt esélye arra, hogy megtanuljon írni és olvasni. Így őket leszámítva 1920-ban 682 811 hat és ötven év közötti analfabéta élt Magyarországon, akik az adott korcsoport 11,8 %-át tették ki. Tíz évvel később a hat és hatvan év közötti analfabéták száma már félmillió alá (497,1 ezerre) csökkent. Ők az adott korcsoport 7,3%-át tették ki. S végül 1941-ben (a trianoni országterületen), 539 882 hat és hetven év közötti analfabéta élt Magyarországon, akik az adott korcsoport 6,8 %-át tették ki.

Az írni és olvasni nem tudók számának változását vizsgálva azért választottuk ezt a(z) – első olvasatban szokatlannak tűnő – megközelítést, mert azt szeretettük volna látni, hogy valóban és szám szerint is csökkent-e az analfabéták száma 1920 és 1941 között, és nem egyszerűen csak az történt-e, hogy a vizsgált két évtized alatt több analfabéta halt meg, mint amennyi újratermelődött. Ugyanis míg 1920-ban 410 039 ötven éves vagy a fölötti írástudatlan élt az országban, addig 1941-ben közülük – akik akkor már minimum hetven évesek voltak – már csak 95 731 fő élt, ami önmagában is egy jelentős csökkenés. Amennyiben az 1920 és 1941 között elhunyt 314 308 főhöz hozzáadjuk az 1941-ben analfabétaként számon tartott 635 613 főt, akkor 142 929 fővel kapunk kevesebbet, mint az 1920 évi analfabéták száma.

Dacára tehát annak, hogy 1941-ben (a trianoni országterületen) 1 185 581 fővel volt több hat éves és idősebb lakosa az országnak, mint 1920-ban, ugyanebben az időintervallumban az analfabéták száma mégis 457 237 fővel kevesebb volt. S mivel ez a csökkenés csak részben következett az idősebb

analfabéták elhalálozásából, mindez nem csak statisztikailag jelentette a trianoni Magyarország elemi iskoláinak könnyebb elérhetőségét és a bennük folyó oktatás hatékonyabbá válását, hanem a valóságban is. Az már egy más kérdés, hogy miközben – pl. az 1937/38-as tanévben – 963 087 tanuló járt elemi iskolába, aközben polgári iskolába (93 561 fő) és középiskolába (69 993 fő) mindössze ennek töredéke. Ez azt jelenti, hogy az elemi iskolát végzettek döntő többsége tízegynéhány éves korában befejezte iskolai tanulmányait és így hosszabb-rövidebb idő elteltével, óhatatlanul is funkcionális analfabétává vált.

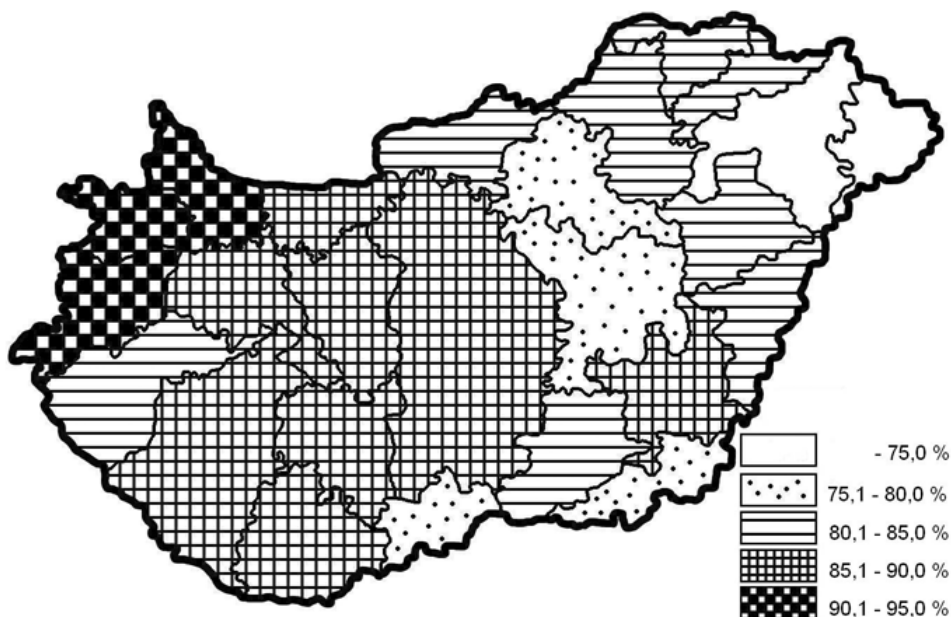
Az analfabétizmus területi különbségei

1920-ban – amikor Magyarország 6 évnél idősebb népességének 84,8 %-a tudott írni és olvasni – 2 vármegyében (Szabolcs és Ung; Szatmár, Ugocsa és Bereg) az ott élők kevesebb mint 75%-a, további 4 vármegyében (Bács-Bodrog; Csanád, Arad és Torontál; Heves; Jász-Nagykun-Szolnok) az ott élők kevesebb, mint 80%-a volt írástudó. Amennyiben ezekhez a megyékhez még azt a nyolc vármegyét (Abaúj-Torna; Bihar; Borsod, Gömör és Kishont; Csongrád; Hajdú; Nógrád és Hont; Zala; Zemplén) is hozzávesszük, amelyekben 80% fölött, de még az országos átlag alatt maradt az írástudók aránya, akkor jól kirajzolódik a trianoni Magyarország két neuralgikus területe: Észak-Magyarország és az Alföld.

Bár a Duna-Tisza közének nagy részén elterülő Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében magasabb volt az írni és olvasni tudók aránya (88,5%), mint az országos átlag, az kizárólag a kiugróan magas budapesti arálynak (94,7%) volt tulajdonítható. Két vármegye (Békés, Zala) kirítt a környezetéből, ugyanis amíg az Alföldön – Budapestet is idesorolva – 84,0% volt az írni és olvasni tudók aránya, addig Békés vármegyében 85,9%-ot ért el. Miközben a Dunántúlon 87,3% volt a mutató értéke, addig Zala vármegyében csupán 83,3% (1. ábra).

Zala vármegye lemaradása több tényező együttállásának volt köszönhető: a külterületi népesség és az iskolába nem járó mindennapi iskolai tankötelesek száma és aránya magas, az elemi iskolák száma relatíve alacsony volt (1. táblázat). Ez egyébként – azon túl, hogy az egyikből következett a másik – összecseng azzal a klebelsbergi gondolattal, miszerint a trianoni Magyarországon azért volt több mint egymillió analfabéta (1920), mert az említetteknek nem volt kitől és nem volt hol megtanulniuk írni és olvasni.

Országos viszonylatban a szélsőértékek – nem meglepő módon – a Nyugat-Dunántúlon (Győr, Moson és Pozsony vármegye – 90,5%; Sopron vármegye – 92,7%; Vas vármegye – 90,2%), és Északkelet-Magyarországon jelentkeztek (1. ábra). A legmagasabb és a legalacsonyabb érték között 21,6% volt a különbség. A Sopron vármegyére vonatkozó érték 7,9%-kal haladta meg az országos átlagot, míg Szabolcsé és Ungé 13,7%-kal maradt el attól.

1. ábra. Az írni és olvasni tudók aránya Magyarországon vármegyénként, 1920
Share of literate population in Hungary, by counties, 1920

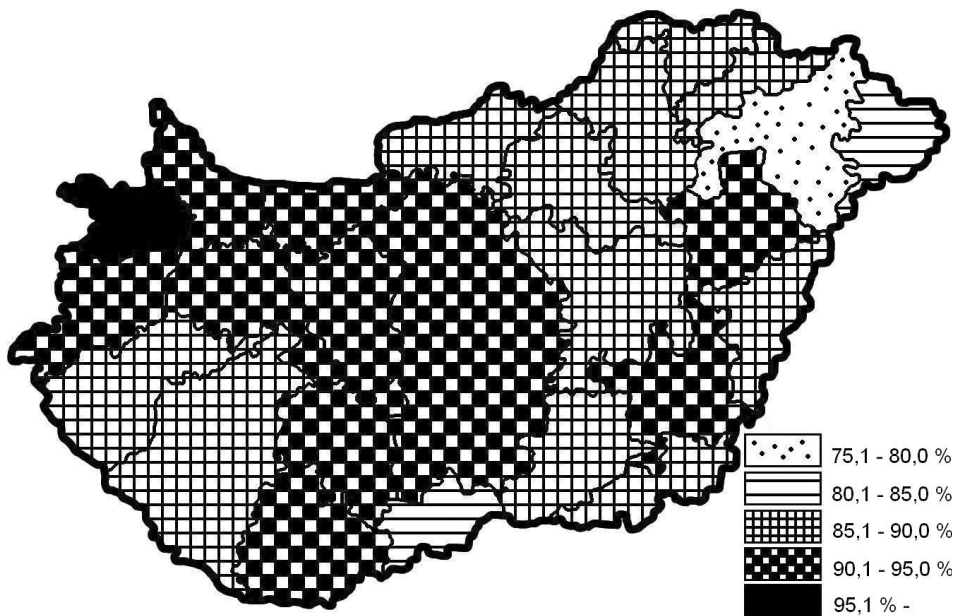
1. táblázat. Zala vármegye és szomszédos vármegyéknek néhány, az írástudatlanok arányát befolyásoló adata, 1920

Megye	A jelenlevő népesség száma, fő	A külterületi népesség*		A 6–11 éves tankötelesek száma, fő	Az iskolába nem járók		Az elemi iskolák száma, db
		száma, fő	aránya, %		száma, fő	aránya, %	
Somogy	368 486	83 711	21,7	47 498	5631	11,9	435
Vas	268 014	21 936	8,0	40 365	2351	5,8	305
Veszprém	232 554	37 052	15,2	32 367	1963	6,1	315
Zala	347 123	49 661	13,6	48 307	5426	11,2	360

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1920.

*Az 1930. évi népszámlálás I. rész. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Érdeemes megfigyelni azt is, hogy az 1920-ban még azonos kategóriában levő Bács-Bodrog, valamint Csanád, Arad és Torontál vármegyék pályája hogyan vált szét 1920 és 1930 között (1. és 2. ábra), majd hogyan találkozott ismét 1941-ben (3. ábra). 1920-ban Bács-Bodrog vármegyében az elemi mindennapi iskolai tankötelesek 62,9%-a járt iskolába, ugyanakkor Csanád, Arad és Torontál vármegyében már 79,0%-uk. Így 1930-ra – Bácshoz képest

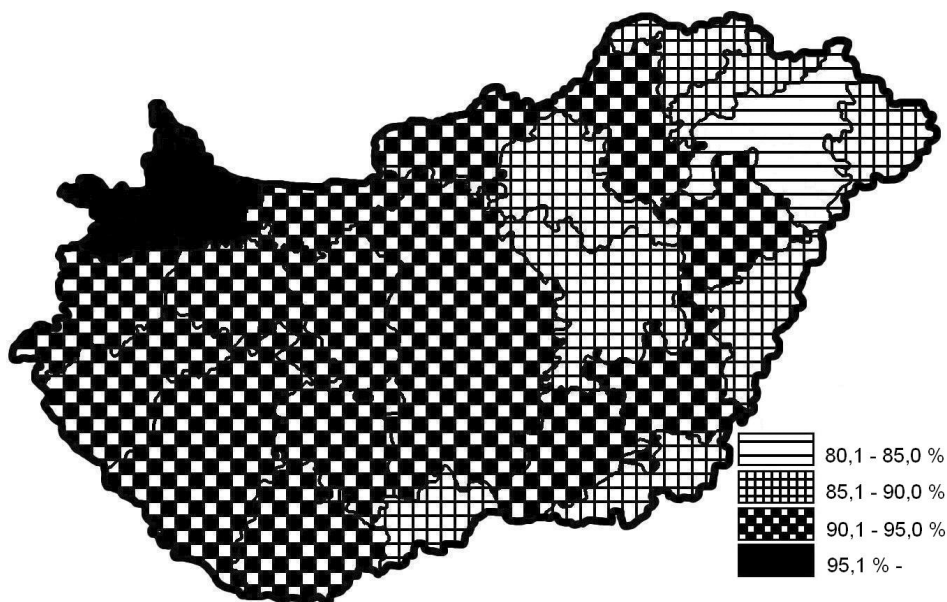

2. ábra. Az írni és olvasni tudók aránya Magyarországon vármegyénként, 1930
Share of literate population in Hungary, by counties, 1930

– Csanádban óhatatlanul megugrott az írni és olvasni tudók száma és aránya. S ennek eredményeként – bárcsak ideig-óráig, de – még a klebelsbergi művelődéspolitika egyik zászlóshajójának számító Csongrád vármegyével is egy kategóriába tudott kerülni (2. ábra).

1930-ban Bács-Bodrogban az elemi mindennapi iskolai tankötelesek 90,9%-a, Csanád, Arad és Torontálban 90,6%-a járt iskolába, így 1941-re a két vármegye az írni-olvasni tudók arányát tekintve ismét egy kategóriába került (3. ábra), amiben nem kis szerepe volt KLEBELSBERG iskolaépítési programjának.

Ha párhuzamosan vizsgáljuk azokat a megyéket, amelyekben 1920-ban magas volt az írni-olvasni nem tudók aránya, valamint azokat, amelyekben a legtöbb új tantermet adták át, akkor azt látjuk, hogy a törvényi előírásoknak megfelelően nem feltétlenül azokban a vármegyékben épült a legtöbb új tanterem, amelyekben magas volt az analfabéták aránya. Erre példa Vas vármegye, ahol messze kevesebb volt az analfabéta, mint az országos átlag, mégis – aprófalvas jellegéből fakadóan – az egyik olyan vármegye volt, ahol a legtöbb új tantermet adták át. Ezzel szemben Bács-Bodrog vármegyében, ahol az országos átlagnál jóval több volt az analfabéta, még az országos átlag (139 tanterem/vármegye) felénél is kevesebb új tanterem épült.

3. ábra. Az írni és olvasni tudók aránya Magyarországon vármegyéenként, 1941
Share of literate population in Hungary, by counties, 1941

Országos viszonylatban a szélsőértékek 1930-ban is a nyugat-dunántúli vármegyékben (Győr, Moson és Pozsony – 93,9%; Sopron – 96,2%; Vas – 94,5%) és Északkelet-Magyarországon (Szabolcs és Ung – 80,0 %; Szatmár, Ugocsa és Bereg – 82,3 %) jelentkeztek (2. ábra). Viszont – s ez ugyancsak a klebelsbergi oktatáspolitikát dicséri – míg 1920-ban a mindennapi iskolai tankötelesek 17,2%-a volt iskolakerülő, addig 1930-ban már csupán 7,5%-uk. Így – értelem-szerűen – az országrészek közti különbségek is mérséklődtek. Míg 1920-ban az írni és olvasni tudók arányát tekintve 21,6% volt a különbség a legmagasabb és a legalacsonyabb mutatójú két vármegye között, addig 1930-ban már csak 16,2%. Sopron vármegye értéke 5,8%-kal haladta meg az országos átlagot, míg Szabolcs és Ungé 10,4%-kal maradt el attól.

1941-re – a trianoni országhatárra számolva az 1920. évi 15,2%-ról 7,6%-ra csökkent az analfabéták aránya. Ugyanilyen látványosan mérséklődtek az országrészek közti különbségek is, noha a szélsőértékek földrajzi értelemben nem változtak: a legmagasabb arányok Nyugat-Dunántúl vármegyéiben (Győr, Moson és Pozsony – 95,4%; Sopron – 96,2%; Vas – 94,8%), a legalacsonyabbak pedig továbbra is Északkelet-Magyarországon (Szabolcs és Ung – 84,9%; Szatmár, Ugocsa és Bereg – 85,1%) adódtak (3. ábra). A maximum és a minimum érték között viszont már csak 11,3% volt a különbség (1920-ban

még 21,6%!). Sopron vármegye mutatója ekkor 3,8%-kal (1920-ban 7,9 %-kal) haladta meg az országos átlagot, míg Szabolcs és Ungé 7,5%-kal (1920-ban 13,7%-kal) maradt el attól.

S bár 1941-ben lényegében ugyanabban a 15 vármegyében volt a leg-alacsonyabb az írni és olvasni tudók aránya, mint 1920-ban (köztük Zala vármegye értéke volt a legmagasabb – 92,4%, Szabolcs és Ungé pedig a leg-alacsonyabb – 84,9%), viszont ekkor ezek a vármegyék már közelebb voltak az országos átlaghoz, mint az 1920-ban. A változás mértékét jól jelzi, hogy 1920-ban még 14 vármegyében volt alacsonyabb az írástudók aránya, mint az 1941-ben kritikus értéknek számító Szabolcs és Ung vármegyék 84,9%-a. A térképre pillantva is azt látjuk, hogy az 1920. évihez (1. ábra) képest 1941-re (3. ábra) homogénebbé vált Magyarország. Szakmai szempontból tehát eredményes volt KLEBELSBERG elemi oktatást modernizáló politikája.

Magyarország „kultúrgeográfiai térképe”

Az (oktatási) infrastruktúrának meghatározó szerepe van a települések életében, fejlődésében. Míg a felsőfokú funkciókat ellátó intézmények (pl. egyetem) a nagyvárosok regionális és interregionális szerepkörének kiteljesedésében, addig a középiskoláknak a mikrotérségi-településközi kapcsolatok elmélyítésében van meghatározó szerepe (KŐSZEGFALVI Gy. 1991). KLEBELSBERG kultúrgeográfiai térképének csúcán – az egész országot összefogó központként – Budapest állt. A fővárost a másik három egyetemi város (Debrecen, Pécs, Szeged) követte, mint az ún. „magas kultúra” központjai. Ezután következtek a törvényhatósági jogú városok és a megyeszékhelyek mint középiskolával (gimnázium, reáliskola, reálgimnázium, leány-középiskola) rendelkező városok. Végül őket követték a járási székhelyek, amelyek mindegyikéhez polgári iskolát rendelt a miniszter (KLEBELSBERG K. 1928a).

Budapest és az egyetemi városok az iskolatípusok tekintetében már a trianoni döntést követően elnyerték a Horthy-korszak egészére jellemző képüket. Így ezeken a településeken változást, lényegében már csak az egy-egy iskolatípuson belüli gyarapodás vagy csökkenés jelentett. Budapest és Debrecen már a dualizmus korában is egyetemi város volt. Pécs és Szeged, a trianoni határokon kívül rekedt pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem befogadása révén vált azzá, s ekkortól mondhatott magáénak egy – az elemi iskoláktól az egyetemig terjedő – teljes oktatási palettát.

Középiskolával a törvényhatósági jogú városok mindegyike rendelkezett már a dualizmus korában is, miként Berettyóújfalu (Bihar vármegye), Mátészalka (Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegye) és Szikszó (Abaúj-Torna vármegye) kivételével valamennyi megyeszékhely is.

E három, 1920 után megyeszékhellyé váló településen a korszak végéig sem hoztak létre középiskolát, ami egyben azt is jelentette, hogy ezekben a megyékben a revíziós területfoglalásokig egyáltalán nem működött ez az iskolatípus. Ugyanakkor viszont Abaúj-Torna (Kassa), Bereg (Beregszász), Bihar (Nagyvárad) és Szatmár (Nagykároly) megyék egykori, a trianoni határokon kívül rekedt történelmi székhelyén már a dualizmus korában is működött középiskola. Ugocsa egykori székhelye, Nagyszőlős viszont már a dualizmus korában is csak polgári iskolát tartott fenn.

A középiskolák száma 1920/21 és 1937/38 között – a kulturális kormányzat törekvéseinek megfelelően – 152-ről 173-ra, tehát mindössze 14%-kal gyarapodott. Ráadásul abból a 21 középiskolából, amelyet újonnan alapítottak, 16 leány-középiskola volt, ami jól mutatja a nők társadalomban betöltött szerepének ugyan korlátozott, de mégiscsak megindult újragondolását. Az 1930-as évek végén a középiskolák 2/3 része Budapesten, a törvényhatósági jogú városokban, valamint a megyeszékhelyeken, tehát azokon a településeken volt, amelyeket KLEBELSBERG mint középiskolai városokat jelölt meg a kultúrgeográfiai térképén.

A középiskolák 1/3-ad része azon a 49 településen volt, amelyek nagy része mint járásszékhely, kisebb része mint ún. „egyéb település” szerepelt Magyarország közigazgatási térképén. S bár e települések középiskolái – KLEBELSBERG kultúrföldrajzi elképzelései szerint – rossz helyen voltak, a gróf elég felvilágosult volt ahhoz, hogy ne vonja kétségbe létjogosultságukat. Döntését megkönnyítette, hogy e középiskolák döntő többsége polgári iskolát is fenntartó településen volt. Tehát volt alternatíva a diákok előtt, és senkinek nem kellett humán műveltséget szereznie csak azért, mert elérhető távolságon belül csak középiskola működött. Pannonhalmán kívül – amely vitán felül állt – mindössze 6 olyan „egyéb” település (Gyöng, Hajdúnánás, Mezőtúr, Nagykálló, Szentgotthárd, Tata) létezett, ahol polgári iskola nem, csak középiskola működött.

A polgári iskolák száma 1920/21 és 1937/38 között 312-ről 397-re nőtt. Ez részben új iskolák építéséből, részben – a pénzhiányból fakadóan – különböző épületek polgári iskolává alakításából tevődött össze. A középiskolák 14%-os gyarapodásával szemben, a gyakorlati ismereteket nyújtó polgári iskolák száma 27%-kal nőtt. Az 1926/27-es tanévben, trianoni Magyarország 25 vármegyéjének 151 járásszékhelye közül 101-ben működött polgári iskola. A polgári iskolával nem rendelkező 50 járásszékhely közül 4-ben (Gyöng, Nagykálló, Szentgotthárd, Tata) középiskola működött. Emellett Nagykállon és Tatán kívül további 4 olyan település (Kiskundorozsma, Mezőcsát, Ózd, Sajószentpéter) volt, amelynek lélekszáma már az 1927. évi XII. törvény megszületésekor is meghaladta az 5000 főt. Ez azért érdekes, mert az 5000 főnél népesebb településeket – az említett törvény alapján – polgári iskola alapítására és fenntartására kötelezhette (volna) a miniszter.

Társadalmi-foglalkozási átrétegződés

Dacára annak, hogy 1920 és 1938 között több százszal nőtt az elemi iskolák, több tucattal a polgári iskolák és több, mint hússzal a középiskolák száma, maradtak fehér foltok KLEBELSBERG kultúrgeográfiai térképén. Ez azért jelentett problémát, mert miközben gőzerővel zajlott az elemi iskolai hálózat fejlesztése, aközben nem épült ki egy olyan – az írásnál, olvasásnál és számolásnál több ismeretet is nyújtó, s ezáltal egy európai nemzeti műveltség és nemzettudat közvetítésére alkalmas – polgári- és középiskolai intézményhálózat, amely a tanulók százezreit tudta volna nevelni és oktatni. Mégpedig azért nem, mert egy ilyen, vertikálisan egységes oktatási struktúra iránt sem társadalmi, sem gazdasági igény nem mutatkozott a korabeli Magyarországon.

A dualizmus korában Magyarország 6 éven felüli népességének 31%-a (1910) volt analfabéta, ami Trianon következtében egyik napról a másikra 15%-ra (1920) zsugorodott. A Horthy-korszakban – a klebelsbergi iskolaépítési programnak köszönhetően – 8% alá süllyedt az írástudatlanok aránya, mígnem a revíziós területfoglalások után ismét az 1920-as adatok szintjére emelkedett. S lényegében ugyanez mondható el – ellenkező előjellel – a népesség műveltségének valamennyi területéről (2. táblázat).

Miközben a revíziós területfoglalások után olyan jelentős, iskolákkal bíró települések lettek ismételtén Magyarország részei, mint Kassa, Kolozsvár,

2. táblázat. A 6 évnél idősebb népesség iskolai végzettségi arányainak változása 1920 és 1941 között

Mutató		1920	1930	1941 ¹	1941 ²
A 6 évnél idősebb népesség száma, fő		7 194 923	7 619 071	8 380 504	13 097 420
ebből					
főiskolát végzett, %		1,0	1,1	1,2	1,0
8	középiskolai osztályt végzett, %	1,9	2,5	2,7	2,2
6		1,0	1,1	1,0	0,8
4		5,0	6,2	7,1	5,8
8	elemi iskolai osztályt végzett, %	–	–	–	1,6
6		33,9	37,6	43,4	37,0
4		26,2	25,4	23,4	23,6
egyéb írni és olvasni tudó, %		15,8	16,5	13,6	15,2
A 6 évnél idősebb népességéből					
általában írni és olvasni tud, %		84,8	90,4	92,4	87,2
csak olvasni tud, %		1,5	0,8	0,3	0,4
írni, olvasni nem tud, %		13,7	8,8	7,3	12,4

¹ A trianoni országhatáron belül.

² A revíziós területfoglalások után.

Forrás: Az 1941. évi népszámlálás. 3. összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal; Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1978; Magyar Statisztikai Évkönyv 1942. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Marosvásárhely, Máramarossziget, Nagyvárad és Szatmárnémeti, összegésében mégis a magyarországinál iskolázatlanabb népességgel bíró területekkel gyarapodott az ország. E téren előállt az a paradoxon, hogy a tragikus és igazságtalan trianoni területvesztés előnyösebben érintette az országot, mint az áhított területrevíziók.

A történelmi Magyarország összeomlásával a városi társadalmú és urbanus megjelenésű nagy- és középvárosok közül, a teljes értékű, ill. részleges regionális központok többsége (Pozsony, Kolozsvár, Zágráb, Kassa, Temesvár, Nagyvárad, Arad) az ország határain túlra került. Így a trianoni Magyarország egy fejlett centrumtérsegből és egy gazdaságilag elmaradott, városhiányos településállományból álló perifériát örökölt (BELUSZKY P. 1990). Ám Trianon sajátos következményeként – anélkül, hogy az urbanizációs folyamat felgyorsult volna – a városlakók aránya egyik pillanatról a másikra 8,4%-ról (1910) 33%-ra (1920) ugrott. Viszont ezen a szinten meg is rekedt. Ugyanis a gazdaság fejlődésének – a dualizmus korához viszonyított – mérséklődése magát az urbanizálódás folyamatát is lefékezte. Így 1930-ban az ország lakosságának ugyanúgy 33%-a volt városlakó, mint egy évtizeddel korábban.

A társadalom foglalkozás szerinti megoszlását (3. táblázat) vizsgálva azt látjuk, hogy Trianon következtében mintegy 7%-kal csökkent a primer, s ezzel párhuzamosan mintegy 2%-kal nőtt a szekunder, és mintegy 5%-kal a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya. Mindez anélkül történt, hogy a társadalom életviszonyaiban bármiféle változás is bekövetkezett volna. A Horthy-korszak első évtizedében az agrárnépesség aránya 55,8%-ról (1920) 51,8%-ra (1930) csökkent. Elméletileg, ennek már a társadalom életviszonyaira

3. táblázat. A kereső és eltartott népesség foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlásának változása 1910 és 1941 között, %

Foglalkozási főcsoport	1910 ¹	1910 ²	1920	1930	1941 ²	1941 ³
őstermelés	62,4	55,9	55,8	51,8	48,7	60,3
bányászat és kohászat	1,2	1,2	1,5	1,3	1,8	1,0
ipar	17,0	20,1	19,1	21,7	23,6	17,8
kereskedelem és hitelügy	3,7	4,6	5,1	5,4	5,6	4,1
közlekedés	3,2	4,0	4,4	3,9	4,0	3,5
közszolgálat és szabadfoglalkozás	3,4	4,0	4,7	5,1	5,1	3,7
véderő	0,8	0,8	1,5	0,8	1,7	0,8
házcseléd	2,2	2,8	2,2	2,3	1,9	2,5
egyéb és ismeretlen	6,1	6,6	5,7	7,7	7,6	6,3
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

¹ A történelmi országterületen.

² A trianoni országterületen.

³ A revíziós területfoglalások után.

Forrás: Az 1941. évi népszámlálás. 3. összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1978; Magyar Statisztikai Évkönyv 1931, 1942. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

is hatással kellett lennie, ugyanis a csökkenés mozgatója – szemben a Trianon okán bekövetkezett változással – elvileg az 1920-as évek második felére jellemző mérsékelt gazdasági fellendülés volt.

Miközben a mezőgazdaságban dolgozók száma 1920 és 1930 között mintegy százezer fővel (2 128 701 főről 2 031 451 főre) valóban csökkent is, aközben az agrárnépesség (keresők és eltartottak) száma mintegy ötvenezer fővel (4 454 241 főről 4 499 393 főre) gyarapodott. Így tehát az agrárlakosság 1920 és 1930 között megfigyelhető 4 százalékos csökkenése, valójában ötvenezer főnyi gyarapodást jelentett. Ez azonban csak egy látszólagos ellentmondás, ugyanis miközben az ország összlakosságának 1930. évi indexszáma (1920=100) 108,7 volt, aközben az agrárlakosságé mindössze 101,0.

A statisztikákban kimutatható csökkenés mindössze abból adódott, hogy az agrárnépesség növekedése kisebb volt, mint az ország összlakosságának vagy a gazdaság más szektoraiból élők számának a növekedése (pl. a bányászatból, az iparból és az ún. forgalomból élők indexszáma 116,6 volt). Így tehát a gazdaság mérsékelt szerkezeti korszerűsödését – bár statisztikailag kimutatható – ténylegesen nem követte a dualizmus korához fogható látványos társadalmi modernizáció.

Ezt a szinte teljes mozdulatlanságot tetézték a revíziós területfoglalások, ugyanis 1941-re a harminc évvel korábbi értékek közelébe zuhant vissza a népesség foglalkozás szerinti megoszlása. Ez arra utal, hogy még az olyan nagy- és középvárosok, mint Kassa, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szabadka, Szatmárnémeti és Újvidék visszacsatolása sem tudta pozitív irányba módosítani a társadalmi munkamegosztás adatát. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen míg 1930-ban az ország lakosságának 33%-a volt város lakó, addig 1941-ben – a revíziós területfoglalások ellenére és következtében – már csak 29%-a. S akkor még nem beszéltünk arról, hogy egy-egy nagyváros (mint pl. Debrecen vagy Szeged) lakosságának jelentős része a város határában elterülő, de a város integráns részét képező tanyák, puszták és majorok lakója volt, tehát csak statisztikailag volt város lakó.

Mivel a társadalmi hierarchiában nem volt tömeges vertikális mobilitás, ezért a két világháború közti magyar társadalmat, szociológiai értelemben zárt társadalomként definiálhatjuk. Egy-egy szerencsés egyéni sorsot figyelmen kívül hagyva, össztársadalmi szinten nem volt jellemző sem az intergenerációs, sem az intragenerációs mobilitás. S bár az elemi iskolai végzettség tekintetében, össztársadalmi szinten iskolázottabbá vált az ország lakossága, a fölfelé mobilitás esélyei nem lettek nagyobbak. Ugyanis attól még, hogy egyre többen tanultak meg írni és olvasni, s hogy egyre többeknek lett polgári iskolai végzettsége, attól még Magyarország gazdasági-foglalkozási struktúrája nem változott meg.

Nem állt több „pozíció” rendelkezésre, mint amennyit a magyar gazdaság az adott fejlettségi fokán igényelt. S míg az egyén a maga részéről azzal,

hogy iskolázottabbá vált, ugyan növelte önnön mobilitási esélyeit, de azzal, mivel nem függetleníthette magát az ország gazdasági-foglalkozási struktúrájától, egyelőre mindössze annyira ment, hogy elindítója lett egy majdani intergenerációs mobilitásnak.

Összefoglalás

A dualizmus korának eredményeire építve, a Horthy-korszakban ugyan bővült hazánk oktatási infrastruktúrája, de az, még ezzel együtt is elmaradt KLEBELSBERG elképzeléseitől, így maradtak fehér foltok az általa megrajzolt kultúrgeográfiai térképen. Viszont a prioritásként kezelt elemi iskolai hálózat fejlesztése, s az ehhez szervesen kötődő analfabétizmus felszámolása terén egyértelmű eredmények mutatkoztak.

A gazdaság korlátozott teljesítőképességének, az iparban és a szolgáltató szférában foglalkoztatott csoportok belső újratermelődésének, valamint az iskolázatlan vagy alacsony iskolázottságú (csak írni és olvasni tudó) rétegek korlátozott mobilitásának köszönhetően a viszont a társadalmi-foglalkozási átrétegződés – jellemzően a korszak egészére – a dualizmuskorhoz képest látványosan lelassult. Következtetésképpen a társadalom iskolázottabbá válása nem vont maga után általános társadalmi-foglalkozási átrétegződést. Bebizonyosodott, hogy önmagában az írni-olvasni tudás már az 1920-as években sem nyújtott semmiféle esélyt a társadalmi mobilitáshoz, az csupán a minimálisan szükséges munkakultúra elsajátításához volt elégséges.

IRODALOM

- Az 1930. évi népszámlálás I. rész. – Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3. összefoglaló adatok. – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1978.
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai és foglalkozási adatok törvényhatóságok szerint. – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1979.
- BELUSZKY P. 1990. Magyarország városhálózata 1900-ban. – In: TÓTH J. (szerk.): Tér – idő – társadalom (Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek). MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 92–129.
- KLEBELSBERG K. 1927a. Az Alföld egészsége és műveltsége. – In: Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Athenaeum, Budapest. pp. 352–355.
- KLEBELSBERG K. 1927b. A nyolcosztályú népiskola. – In: Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Athenaeum, Budapest. pp. 363–365.
- KLEBELSBERG K. 1928a. Magyarország a világ ítélőszéke előtt. – In: Neonacionalizmus. Athenaeum, Budapest. pp. 15–19.

- KLEBELSBERG K. 1928b. Népbarát nacionalizmus. – In: Neonacionalizmus. Athenaeum, Budapest. 188 p.
- KLEBELSBERG K. 1928c. Magyar március. – In: Neonacionalizmus. Athenaeum, Budapest. 195 p.
- KLEBELSBERG K. 1929. Majd ha elfárad a vész haragja... – In: Küzdelmek könyve. Athenaeum, Budapest. 54 p.
- KŐSZEGFALVI GY. 1991. Települési infrastruktúra. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 174 p.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1919, 1920, 1921, 1922, 1931, 1938, 1942. – Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- SZABÓ A. 2007. A trianoni Magyarország közoktatási infrastruktúrája. – In: Földrajzi Közlemények 55. (131.) 1–2. pp. 39–53.
- TÓTH J. 1981. A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. – Földrajzi Értesítő 30. 3–4. pp. 267–291.

Köszöntő Kertész Ádám 60. születésnapja alkalmából

Más diszciplínákkal összevetve a természetföldrajz tudományát művelők majdhogynem maroknyian vannak. Akár egy igazi nagy családban, nálunk is szinte mindenik mindenkit ismer. Ennek talán nem mond ellent, hogy a fiatalabb nemzedék, különösen pályájukat most kezdők csak alig-alig tudnak valamit, a náluk idősebbek pályáiéről. A Földrajzi Értesítő hasábjain megjelenő születésnapj köszöntő így nemcsak tisztelgés Kollégánk előtt, de egyúttal lehetőség is e hiányosság orvoslására.

KERTÉSZ Ádám egyetemi tanulmányait 1967 és 1972 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karán matematika-földrajz szakos hallgatóként folytatta. Tanulmányai befejeztével tudományos pályafutását Intézetünkben kezdte, ahol röpké három év alatt megszerezte a sokak által csak „kisdoktoriként” ismert egye-

temi doktori fokozatot. Napjainkban a viszonylag gyorsan megszerezhető PhD fokozattal ellentétben, a kandidátusi fokozat megszerzéséhez bizony újabb 11 évnek kellett eltelnie. Aközben tovább képezte magát az akkor még Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, ahol 1983 és 1986 között „talajtani szakmérnök” képesítést is szerzett. A kandidátusi fokozat elnyerését követően tudományos főmunkatárssá és csoportvezetővé nevezik ki, majd két évre rá (1989) tudományos osztályvezetővé lép elő. Az 1986-os első akadémiai tudományos fokozatszerzéstől számítva igen gyorsan (mindössze 7 év alatt) szerezte meg a „tudományok doktora” címet (1993), azaz „ifjoncként” lépett be a professzorok szűk körébe.

KERTÉSZ Ádám tudományos pályafutásának ívét nemcsak e mérföldkövek, hanem publikációs aktivitása is híven tükrözi: Több könyv, számos könyvfejezet és 171 – jelentős részben idegen nyelven megjelent – tudományos közlemény szerzője, társszerzője. Ha végigbongésszük a 21 nyomtatott oldalt kitevő publikációs jegyzéket, mi a fiatalabb korosztályhoz tartozó kollégák meglepve tapasztaljuk, hogy a kezdetek kezdetén ő is a geomorfológiát művelte. Az 1980-as évek második felében jelennek meg első talajerozióval kapcsolatos közleményei. Sokan nem is tudnak róla, de ő is azok között volt, akik hazánk-